

ÉSZKRITIKA ÉS NYELVKRITIKA

JELENTÉS ÉS JEL A FENOMENOLÓGIÁBAN*

ULLMANN TAMÁS

1. AZ OBJEKTÍV ÉSZ KORLÁTLANSÁGA

Kevesen fogalmazták meg az objektív ész korlátlanságának a tézisért olyan határozottan, mint a fiatal Husserl az *I. Logikai vizsgálódás* oldalain. „Ami van – írja a 28§-ban – annak önmagában szilárdan meghatározott tulajdonságai és viszonyai vannak, és ha ez a dologi természet értelmében vett reális lét, akkor szilárdan meghatározott kiterjedése és helyzete van a térben és időben, valamint szilárdan meghatározott módokkal rendelkezik a megmaradás és a változás tekintetében. Ami azonban önmagában szilárdan meghatározott, az objektívan meghatározható, s ami pedig objektívan meghatározható, az, ideálisan szólva, kifejezhető szilárdan rögzített szójelentésekben.”¹ Strukturális párhuzam alakul ki tehát a rögzített lét, a kimerítő megismerés és az ideális jelentés között. Ezt egy olyan gondolatmenet végén állapítja meg Husserl, amelynek alapvető törekvése a jelentés kifejezés elkülönítése minden nem jelentésszerű összetevőtől: a jeltől, a kommunikatív funkciótól, a kísérő fantáziaképzetektől, valamint a kontextuálisan ingadozó jelentésmozzanatoktól. Minden, ami egy bizonyos vonatkozásban szubjektív és relatív (kontextus-, kommunikáció- vagy jelfüggő) átfordítható szilárdan rögzített, objektív jelentésbe. S noha az *I. Logikai vizsgálódás* témája a jelentés idealitásának megalapozása és védelme, a gondolatmenet az ész szerepére és hatókörére vonatkozó tézist is megfogalmaz. „Valójában világos, hogy állításunk, miszerint minden szubjektív kifejezés helyettesíthető egy objektív kifejezéssel, alapvetően az *objektív ész korlátlanságát* mondja ki.”²

Az objektív ész korlátlanságának tézise egy nyelvfilozófiai gondolatmenet keretében fogalmazódik meg, amelynek főbb állításai a következők: 1) a

---

* A tanulmány megírását az MTA Bolyai Ösztöndíja és az OTKA 72360 számú kutatási programja támogatta.

¹ Edmund Husserl: *Logische Untersuchungen*. Zweiter Band. I. Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. Husserliana XIX.1. hrsg. U. Panzer. 1984. (Magyarul: *Logikai vizsgálódások. I. Kifejezés és jelentés*. Fordította Seregi Tamás, Simon Attila, Ullmann Tamás, *Passim* 2002 (IV./1) 56. o. – A továbbiakban ennek a kiadásnak az oldalszámait adjuk meg.)

² U.o.

jelentés ideális entitás; 2) a jelentéssel rendelkező kifejezés (Ausdruck) lényegileg különbözik a jelentéssel nem rendelkező utalástól (Anzeichen), az előbbiben nincs asszociatív viszony jel és jelentés között, az utóbbiban viszont nincs jelentéses tartalom, csak és kizárólag asszociatív viszony jel és jelzett között; 3) az ideális jelentéstől világosan el lehet és el kell választani a nem ideális, „valóságos” mozzanatokot: ilyen a jeltest, ami a jelentésnek csupán külsődleges és esetleges öltözete, ilyen az intencionális aktus tárgya, ilyen az aktus mint pszichofizikai esemény, végül ilyen az illusztráló fantáziaképzet; a jelentés ezek közül egyikre sem vezethető vissza; 4) a jelentés leválasztható az utalásra épülő kommunikatív funkcióról is, mivel – ez Husserl érve – a belső beszédben például lehetséges a jelentés tiszta, torzítatlan megjelenése mindenféle külső, kommunikatív mozzanat nélkül; 6) az ingadozó jelentések (hiányos kifejezések, többjelentésű szavak, okkasionális kifejezések) mindig visszavezethetőek rögzített, ideális jelentésekre.

2. A JEL MINT UTALÁS ÉS MINT TRANSCENDENTÁLIS FUNKCIÓ

Az intencionális élmények széles osztályát az jellemzi Husserl szerint, hogy bennük egy konkrét gondolat jelenik meg, ez a konkrétan és jelentés-szerűen artikulálódó gondolat azonban – éppen azért, mert artikulált – pontosan is leírható, vagyis husserli kifejezéssel „egy objektív kifejezéssel helyettesíthető”. Az objektív ész az ítéletek és intencionális aktusok tartalmával foglalkozik, az ingadozás pedig nem ezeknek a tartalmaknak, hanem az ítéletaktusoknak a vonatkozásában figyelhető meg: nem a jelentés ingadozik, hiszen az mindig ideális és objektív, hanem a jelentésadás konkrét aktusa, ami függ a pszichés, a kontextuális, a nyelvi és még sok egyéb körülménytől. Felmerül azonban a kérdés: valóban el lehet-e olyan élesen választani az ideális jelentést mint a jelentésadó intencionális aktus tartalmát az aktus mindenkori (pszichés, fizikai, nyelvi, kulturális, történelmi, stb.) körülményeitől, ahogy azt Husserl sugallja, vagy épp ellenkezőleg: ezek a körülmények mindig is hatással lesznek az aktus tartalmát képező jelentésre?

Jacques Derrida 1967-ben megjelent könyve, *A hang és a fenomen*³ ezen a ponton kínál érdekes szempontokat. Egyrészt kritikája kizárólag a husserli fenomenológia következményeinek levonására épül, vagyis a fenomenológián „belüli” gondolatmenetről van szó, másrészt pedig azt mutatja meg, mi történik akkor, ha tényleg komolyan vesszük Husserlnek azt az elvét, ami szerint a jelentés nem érthető meg a jelentésadó tudataktus figyelembe vétele

---

³ Jacques Derrida: *La voix et le phénomène*. Paris, P.U.F., 1967.

nélkül.⁴ A husserli ideális jelentésemélet ugyanis abban különbözik például Frege elgondolásától, aki a jelentést illetve Gondolatot ugyancsak ideális entitásként fogja fel, hogy Frege számára teljesen közömbös a megragadó tudat működése. Husserl azonban úgy lép túl az önmagában leegyszerűsítő pszichológia és az önmagában ugyancsak leegyszerűsítő logika perspektíváin, hogy a jelentés kérdését is az intencionális aktusok fenomenológiai elemzésén keresztül végzi el.

Ahogy láttuk, Husserl a jelentés vizsgálatából kizárja az utalás fenoménjét. Ez a látszólag jelentéktelen elhatárolás azonban a következményeit tekintve rendkívül fontosnak bizonyul: az utalással ugyanis egyszersmind kizárja a jelentés köréből az asszociatív, az okkasionális, a kommunikatív-interszubsjektív, az implicit és a nem-tudatos szféráját is. Derrida azonban úgy véli, hogy a tudatműködés fenomenológiájának kidolgozásával már Husserlnél is megjelenik implicit módon az a gondolat, hogy ezek a kizárt aspektusok valójában meghatározó módon részt vesznek a jelentés-fenomén kialakulásában.

A husserli gondolatmenetben két belső probléma marad tisztázatlan a jelentés fenomenológiai leírása során: az egyik a temporalitás, a másik pedig az interszubsjektivitás. Röviden arról van szó, hogy ha a jelentés be van ágyazva a jelentésadó intencionális aktus egészének a szerkezetébe, akkor ennek az aktusnak az időbelisége szükségszerűen valamilyen hatással lesz az ideálisan időfeletti jelentésegységre is. Az idealitás tulajdonképpen tökéletes azonosságot és változatlan ismételhőséget jelent. Ha viszont kimutatható, hogy az eleven jelen nem tiszta és önazonos jelenlét, hanem állandó időbeli elmozdulás, akkor megkérdőjeleződik a tiszta azonosság eszméje. Az interszubsjektivitással hasonló a probléma: az idealitás egyszersmind a jelentés beszélőtől független azonosságát is jelenti. Csakhogy – mutatja meg Derrida – a jelentés mindig valamilyen beszédbeli megnyilatkozáshoz, ezen keresztül pedig egy konkrét jelrendszerhez kötődik. A kommunikatív jelleg pedig a mindenkori jel utalásfunkcióján keresztül teszi kérdéssé a tökéletes azonosságot és ismételhőséget. A gondolatmenet mindkét szála ugyanarra fut ki: az időtudat és az interszubsjektivitás vizsgálatánál egyaránt az utalás-funkció köszön vissza (az időtudatban az emlékezés nyom-struktúrája, a kommunikációban pedig a jel utalás jellege), ezáltal pedig megkérdőjeleződik a husserli gondolatmenet alapvető megkülönböztetése a tiszta kifejezés és az asszociatív, kauzális utalásfunkció között. Ha a jelentés konstitúciójának mélyén is az utalással találkozunk, akkor a jelentés idealitása – és ezzel az objektív ész korlátlansága is – megkérdőjeleződik.

---

⁴ Derrida Husserl-kritikájához jó bevezetést ad Burt Hopkins: *Derrida's Reading of Husserl in Speech and Phenomena: Ontologism and Metaphysics of Presence*. Husserl Studies 1985/2. 193-214. o.

A gondolatmenet kritikus pontja tehát végső soron az utalás és a kifejezés közötti megkülönböztetés. Derrida szerint ez a különbség egy még alapvetőbb különbségre vezethető vissza, arra a megkülönböztetésre, ami az egész metafizikai hagyomány vezérlő gondolata volt: nevezetesen a jelenlét és ennek lefokozott hiányállapota, a nem-jelenlét közötti különbségre. Az idealitás áttetsző, tiszta jelenléte áll tehát szemben mindazzal, ami nem tiszta, nem pusztán fogalmi, ami tehát közvetve, valamilyen homályos közegen keresztül adódik. Derrida elemzéseiből az derül ki, hogy ez a nem-jelenlét jellemzi az interszjektív konstitúcióban a másikkal való viszonyt és az időtudatban a tudat önmagához való viszonyát.⁵ Vagyis arra a belátásra jut, hogy az utalásjelleg és a nem tiszta jelenlét a jelentés konstitúciójától elválaszthatatlan összetevők. Ebből pedig olyan további következtetések adódnak, amelyek a husserli fenomenológia eljárását alapjaiban kérdőjelezzik meg.

1. Az interszjektív érve: Husserl elismeri, hogy minden nyelvi megnyilvánuláshoz elengedhetetlenül hozzátartozik az utalásjelleg. Ha kifejezésre juttatunk egy gondolatot, akkor a megnyilvánulásom nem csupán a gondolat továbbítása, hanem egyszersmind annak a kinyilvánítása, hogy mondani akarok valamit, másrészt a kommunikációs közeg nem tematikus mozgósítása. A megszólalásom a hallgató számára utalás a pszichés állapotomra vonatkozóan, a beszédem mint cselekvés arra való utalás, hogy gondolkodom valamit és azt el akarom mondani. A konkrétan használt szavak pedig ugyancsak utalásjelleggel működnek, a kifejezésre juttatott gondolatra utalnak. Husserl ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ennek ellenére a kifejezés, vagyis a tiszta jelentés élesen elválik minden utalás funkciótól. Erre vonatkozóan pedig az az érve, hogy van olyan eset, amikor a kifejezés vagyis a tiszta jelentés az utalás közege nélkül valósul meg, nevezetesen a magányos belső beszédben.⁶ A probléma ezzel a gondolattal az – mutat rá Derrida –, hogy először is nem világos, mit jelent a belső beszéd, vagyis a gondolkodás egyáltalán nem tűnik olyan egyszerűen leírható tevékenységnek, mint ahogy Husserl gondolja; másodszer, még ha tudnánk is, mi a belső beszéd, akkor sem válaszolhatnánk egyértelműen arra a kérdésre, hogy ez a fajta *soliloquium* vajon elsődleges-e a kommunikációhoz képest. Ennek az elsődlegességnek a tételezése nem a fenomenológiai szemléletből fakadó felismerés, hanem épp ellenkezőleg, úgy tűnik, a fenomenológiai szemlélet husserli formájának a kiindulópontja, bizonyos értelemben metafizikai alapzata. Ha ettől a meggyőződéstől eltekintünk, akkor azonnal kérdésessé válik a gondolat belső és tiszta jelenlétének elsődlegessége. Ekkor sokkal inkább úgy tűnik, hogy a magányos belső

---

⁵ Derrida: *La voix et le phénomène*. i.m. 40. o.

⁶ Ld. Husserl: *Logikai vizsgálódások I.* i.m. (8§. A kifejezések az egyéni lelki életben) 10-11. o.

beszédként felfogott gondolkodás valójában egy levezetett formája a kommunikatív beszédnek.⁷

Ennek következtében az utalás és a kifejezés közötti összeshözvődés – szemben Husserl kiinduló gondolatával – egyáltalán nem redukálható. Tehát nem lehet kizárni azokat az összetevőket, amelyek a kommunikációhoz és a pszichikai élmények megnyilvánulásához tartoznak. „Mihelyt a másik megjelenik – foglalja össze Derrida –, az utaló nyelv [...] többé nem tűnik el.”⁸ Ahhoz, hogy visszanyerjük a kifejezés tisztaságát, el kellene tekinteni a másikkal való viszonytól – ez Husserl megoldása a *soliloquium* példájával. Ám ez ellen a gondolat ellen súlyos érvek szólnak: egyrészt a kommunikáció a jelentés szempontjából elsődlegesnek tűnik a belső beszédhez képest, másrészt az idealitás egyik aspektusa éppen az interszubjektív azonosság és ismételhetőség.

2. *A temporalitás érve*: Derrida itt abból a husserli téziszből indul ki, hogy az idealitás nem más, mint végtelen ismételhetőség az azonosság megváltozása nélkül. Vagyis az idealitást az ismétlés konstituálja, az ismétlés viszont fenomenológiai szempontból az emlékezésen keresztül az időtudatra épül. Ahhoz tehát, hogy számot tudjunk adni az idealitást konstituáló ismétlésről, magának az időtudatnak a szerkezetét és működését kell megvizsgálnunk. Itt azonban egy probléma rejlik. A husserli fenomenológia az idealitás tiszta, torzításmentes jelenlétét állítja, vagyis azt, hogy az ideális jelentés a tudat számára egy osztatlan pillanatban jelenik meg. Derrida azonban éppen a husserli időelemzések alapján mutat rá, hogy a pillanat pontszerűsége hibás elképzelés. Ennek a gondolatmenetnek a központi belátása így hangzik: „ha az önmaga számára való jelenlét jelene nem egyszerű, ha egy eredendő és levezethetetlen szintézisben konstituálódik, akkor Husserl egész gondolatmenete létében van fenyegetve.”⁹ Ekkor ugyanis az idealitás megjelenése sem pusztán közvetlen jelenlét, hanem időbeli struktúrája van.

A hang és a fenomén 5. fejezetében Derrida arra hívja fel a figyelmet, hogy ha komolyan vesszük Husserl nagyszerű időelemzéseit, akkor a legkisebb elgondolható és megtapasztalható időpillanatról, egy szempillantásnyi időről is kiderül, hogy belsőleg tagolt. A szempillantásnak is van tehát tartalma, ez pedig nem más, mint a retencionális módosulások bonyolult egymásba ágyazottsága. Husserl időelemzéseiből éppen az derül ki, hogy nem az abszolút jelenpillanat ősbenyomása áll szemben a közvetlen emlékezéssel (ez lenne az kiterjedés nélküli abszolút jelen gondolata), hanem épp ellenkezőleg: a közvetlen jelen és a tőle elválaszthatatlan retenciók egységet képeznek és ez az

---

⁷ Ez a gondolat párhuzamba állítható Wittgenstein privát-nyelv argumentumával.

⁸ Derrida: *La voix et le phénomène*. i.m. 44. o.

⁹ i.m. 68. o.

önmagában tagolt egység áll szemben a távoli emlékezettel, vagyis a reprodukáló, felidéző, nem közvetlen jelentudattal. A jelennek tehát kiterjedése van : a retenciók végtelenül csipkézett alakzatain keresztül a retenció beleolvad a közvetlen múltba, a protenciók elvárásai pedig előretaszítják a mindenkori jövőbe. Ebből pedig az következik, hogy a jelen szorosán összeshívődik a nem-jelennel, vagyis az alteritással. Ez pedig – és ez a derridai gondolatmenet lényegi magva – gyökereiben kezdi ki azt a feltevést, hogy a tudat önmagához való viszonyában nincs szükség jelre.

Mivel a jelen összetett szerkezettel rendelkezik, retenciók és protenciók holdudvara képezi a kiterjedését, ezért az összetettséget valahogy el kell tudnunk gondolni. Ez pedig nem lehetséges másként, mint a *nyom* fogalmának segítségével.¹⁰ A retencionális visszatartás és a reprodukáló emlékezés egyaránt a nyomokra épül, az aktuális figyelem köréből kihullott, atemati-kussá vált elemek valamilyen módon ugyanis megőrződnek. A megőrzés emléknymot feltételez. A nyom – ami önmagában egy utaló jelstruktúra – tehát nem csak benne lakozik az eleven jelenben, hanem Derrida szerint még eredetibb is, mint ez a mindenkori jelen. Ez a Husserl által feltáratlan nyom-vagyis utalásstruktúra az, ami valójában a mindenkori jelent konstituálja a differencia mozgásában. Az idealitás tehát nem választható el az utalástól, sőt arra alapul.

A két érv ugyanarra az intuícóra épül: az idealitásként tételezett jelentés fenomenológiai működésének a mélyén is utalásszerű jelstruktúra tárul fel. Ennek alapján pedig megfogalmazható a harmadik érv, ami a legdöntőbb és ami végighúzódik az egész derridai gondolatmeneten.

3. *A rejtett szemiózis érve*: Derrida alapvető meglátása tehát a jelentés és a jelstruktúra összetartozása. Itt azonban óvatosnak kell lennünk. Ugyanis nem arról van szó, hogy strukturalista módon, a saussure-i megkülönböztetések alapján bírálja a fenomenológiai jelentéseméletet, ami egyébként egy nagyon is lehetséges megközelítés lenne. Ekkor arra lehetne hivatkozni, hogy a jelentések differenciális struktúrája elválaszthatatlan az adott nyelv jeleinek differenciális struktúrájától. Vagyis hogy a jelet és a jelentést nem a tudat illeszti egymáshoz, hanem a jel és a jelentés már a tudat jelentésadó aktusait megelőzően lényegi módon összetartozik. Derrida azonban a jelentés fenomenológiai idealításával nem a *nyelvi jelek* szerkezetét állítja szembe. Egy ilyen támadást ugyanis könnyűszerrel kivédhetne az, aki az ideális jelentés fenomenológiáját akarná védeni. Husserl maga is meggyőző érveket hoz fel amellet, hogy a kifejezésre juttatott tartalom független a kifejezés nyelvi-formai közegétől, gondoljunk csak 1) a nyelvek egymásba fordíthatóságára,

---

¹⁰ Derrida ezen a ponton a „retencionális nyom” és az „ős-írás” fogalmait vezeti be. I.m. 95. o.

vagy 2) az egzakt, formális jelentések minden természetes nyelvtől való függetlenségére, vagy 3) a matematikai fogalmakra.

Derrida a jelentés és a jelstruktúra összetartozását sokkal szubtilisabb módon tárja fel, és anélkül teszi ezt, hogy egy pillanatra is elhagyná a fenomenológiai leírás területét és más szempontokat (pl. strukturalista érveket) alkalmazna. Azt mutatja meg, hogy nincs egyszerű, abszolút és tiszta jelenlét, az alteritás még a legegyszerűbb tudati fenoménekben is tetten érhető.¹¹ Márpedig az idealitás tiszta jelenlétet feltételez. Ha az azonosság interszjektív azonosság, akkor elkerülhetetlen, hogy a Másik is részt vegyen az azonosság konstitúciójában. Ez az interszjektív horizont pedig az alteritás állandó és szükségszerű közreműködését jelenti. Másrészt ha az idealitás végtelen ismételhetség, akkor ugyancsak elkerülhetetlen, hogy az emlékezésre, az emlékezéssel pedig az időtudatbéli nyomstruktúrákra utaljunk. Az emléknymok közreműködése a legelemibb jelen konstitúciójában pedig ugyancsak az alteritás állandó jelenlétére vet fényt.

A jelentés mindenkori konstitúciója mögött tehát az alteritás működését vehetjük észre. Ez az alteritás azonban – és ezzel lép túl Derrida a pusztá dialektikus érvelésen – a jelszerkezetet implikálja. Husserl nagyon világosan választja el egymástól az intencionális aktus tartalmát és magát a konkrét aktust, vagyis a jelentést és a pszichés történést. A pszichologizmussal folytatott vitája azonban olyan álláspont kidolgozására készíti, ami egy egészen más szempont felől védtelenné teszi. Ebből a Derrida által kidolgozott szempontból pedig megmutatkozik, hogy az utalásszerkezet minden konstitúciós tevékenységben jelen van, következésképpen megkérdőjeleződik az *I. Logikai vizsgálódás* kiindulópontjának, vagyis jel és kifejezés éles elválasztásának jogossága.

3. A JELENTÉS FENOMENOLÓGIÁJÁNAK ANTINÓMIÁJA

Derrida érvelése világos: tegyük fel, hogy husserli módra végrehajtjuk az éles elválasztást és a jelentés idealitását tételezzük. Ekkor azonban meg fog mutatkozni, hogy az idealitásnak olyan feltételei vannak (interszjektivitás, időtudat), amelyekből kiküszöbölhetetlen a jelstruktúra. Következésképpen az elválasztás nem lehet ilyen éles és a jelentés nem időfeltételektől mentes, önazonos idealitás.

Husserl érvelése hasonló lenne ahhoz az érvrendszerhez, amelyet a pszichologizmus cáfolataként dolgozott ki, jelen esetben azonban nem a

---

¹¹ Derrida itt tulajdonképpen az idő és a másik összetartozásának lévinasi érveit és belátásait alkalmazza. Vö. Emmanuel Lévinas: *Az idő és a másik*. (Fordította Gulyás Péter) Világosság 2007. 10. 33-62. o.

mentális eseményektől, hanem a jelszerkezettől való függés ellen kellene fellépnie. Tegyük fel, hogy a jelentés mint a mindenkori aktus tartalma, nem választható el a jelek struktúrájától és az utalások összefüggésrendszerétől. Ekkor azt látjuk, hogy a jelentést meghatározzák a kifejezést hordozó jelek és a tudati utalás összefüggései. A matematikai összefüggések általánossága tehát függővé válna a történetileg és kulturálisan meghatározott jelrendszer-től, illetve a biológiailag meghatározott tudat belső utalás összefüggéseitől. Husserl számára azonban magától értetődő evidencia, hogy a matematikai jelentések idealitása nem függhet ilyen feltételektől, sőt semmilyen feltételektől sem. Ez a matematika és a logika idealitását fenyegetné. Ha pedig – mondhatnánk Husserlrel – létezik matematika és logika, akkor a jelentést el kell tudnunk választani a jelek és az utalások rendszerétől. Úgy tűnik, hogy egy feloldhatatlan ellentéthez, kanti értelemben vett antinómiához jutunk a két álláspont összevetésével.

Ám ha egészen lecsupaszítjuk a két gondolatmenetet, akkor talán árnyaltabb képet kapunk a vitás pontokról és világosabbá válik a két gondolati stratégia különbsége. Husserl az ideális jelentést az objektivista módon felfogott, vagyis naturális, kauzális eseményekkel állítja szembe. A pszichologizmussal szemben folytatott vitája magyarázza az alapvető szembeállítást: a hibás pszichologisztikus következtetések elkerülése miatt vezeti be az ideális ítélettartalom és a reális ítéletesemény közötti alapvető megkülönböztetést. Gondolatmenetét tehát egyértelműen a jelentés *versus* elme szembeállítás irányítja.

Azért nem beszélhetünk antinomikus szerkezetről, mert ahogy látni fogjuk, Derrida nem ugyanebben a fogalmi elválasztásban gondolkodik. Derrida az ideális jelentéssel a jelek működését állítja szembe. Sehol sem hivatkozik az elmére, vagyis a jelentést elgondoló tudat valamilyen természetes fogalmára. Gondolatmenete a fenomenológiai állásponton belül ütközteti az ideális jelentés fogalmát a jelek utalásszerkezetével. Nem azt veti tehát Husserl szemére, hogy minden fenomenológiai óvatossága ellenére rejtett pszichologizmust művel, hanem azt mutatja meg, hogy a pszichologizmussal szemben kidolgozott ideális jelentésemélet a jel fogalma felől támadható és megkérdőjelezhető. A két gondolatmenet különbsége a legvilágosabban az alapvető megkülönböztetések mentén bontakozik ki.

Husserlnél: jelentés $\Leftrightarrow$ elme

Derridánál: jelentés $\Leftrightarrow$ jel

Az elme fogalma és a jel fogalma egyaránt elengedhetetlen akkor, ha a jelentést akarjuk megérteni, ám mindkettő tisztázásra szorul. Mindkettő egy-egy problémahorizontot jelent a jelentés számára. Úgy tűnik azonban, hogy a lehetséges problémahorizontok között nincs hierarchikus rendeződés, vagyis

nem létezik egyetlen, végső kérdés a jelentéssel kapcsolatban. Különböző aspektusok vannak, és a különböző aspektusoknak megfelelő fogalmi szembeállítások, de ezek az alapvető fogalmi struktúrák nem vezethetők vissza egy legvégső, legalapvetőbb fogalmiságra.

Az objektív ész korlátlanágának tézise sokféleképpen védhető és sokféleképpen támadható. Védhető a leegyszerűsítő pszichologizmussal szemben, valamint a történeti relativizmus minden formájával szemben, ahogy azt Husserl meg is tette *A filozófia mint szigorú tudomány* hasábjain. Úgy tűnik azonban, hogy a jelek elmélete felől már kevésbé védhető. És figyelemre méltó, hogy Derrida ebben a gondolatmenetben nem a strukturalista jelfelfogást alkalmazza, vagyis a jel működését nem a jelentések elválasztásában és rögzítésben játszott szerepe felől vizsgálja. Nem jelölő és jelölt összetartozása érdekli, hanem az a folyamat, amelynek során az idealitás konstitúciójáról is kiderül, hogy a jel részt vesz benne. Vagyis nem a nyelvi jel működését, hanem a „transzcendentális jel” működését fedezi fel és állítja szembe a jelentés idealitásának és az objektív ész korlátlanágának husserli tézisével.